

משמעותו התורנית של מפעל ההתנחלויות

מאת ישעיהו רוטברג

משנכבשו יהודה, שומרון ועזה במלחמת ששת הימים, מדינת ישראל מבצעת מדיניות של הקמת ישובים יהודיים בשטחים אלה. בדברים הבאים אטען שמדיניות זו מנוגדת לתורת ישראל.

מצוה לכבוש כל שעל?

ראוי להתייחס בתחילת הדיון לתפישה לפיה הקמת התנחלויות בשטחי יש"ע מהווה מימוש חלקי של "מצות כיבוש הארץ".

תפישה זו מסתמכת על שיטת הרמב"ן¹ לפיה קיימת מצוה עשה דאורייתא לכבוש את ארץ ישראל בגבולות המצוינים בפרשת מסעי. אך שיטה זו אינה מגופה של תורה: אין מקור הקדום לרמב"ן עצמו אשר מציג מצוה או חובה תורנית כזו באופן חד משמעי. הפסוקים ומאמרי חז"ל אותם הרמב"ן מצטט פורשו על ידי אחרים בלי זכר למצות כיבוש. לדוגמא, דרכו של רש"י נוגדת את פרשנותו המקראית של הרמב"ן², ושיטת הרמב"ם, שכלל אינה מכירה בחובה לכבוש את הארץ, נוגדת את פרשנותו ומסקנותיו ההלכתיות³.

הערך התורני העצום הטמון בכינון מדינה יהודית בא"י אינו תלוי בקיומה של "מצות כיבוש". ערך זה מעוגן במבנה התורה כולה: הן התורה שבכתב והן התושב"ע חתומים בחזון של עם ישראל החי חיי קוממיות בארץ ישראל תוך דבקות בה' ובתורתו. חזון זה מוצא ביטוי באין ספור מצוות דאורייתא ודרבנן, ביניהן המצוה לשבת בארץ ישראל, אשר אינה תלויה בקיומה של "מצות כיבוש"⁴.

אין בערכה התורני של מדינה יהודית משום קידוש של מעשה הכיבוש או של גבולות אלה או אחרים של ארץ ישראל. לפי השיטות הנוגדות את זו של הרמב"ן, הכיבוש והגבולות אינם אלא כלים המשרתים את המצוות האחרות הטמונות בהקמת המדינה (כגון מלחמת ז' העממין ועמלק, מצות שופטים ושוטרים, המצוות החקלאיות, וכו'). יתכן שהמדינה היתה משתרעת על כל הארץ שהובטחה לאבות, או רק על השטח התחום בגבולות של פרשת מסעי, או על שטח של מדינת ישראל בגבולות הקו הירוק. ערכה התורני של מדינת ישראל אינו נמדד בגבולות.

¹ השגות הרמב"ן לספר המצוות, "מצוות ששכח אותן הרב ממצוות עשה", מצוה ד'.

² ע' פירושו למסעי לג:ג, ודברים א:ח.

³ ע' בפירוש למשנה סנהדרין א:ה, ב:ד, סוטה ח:ו והל' מלכים, ה:א. ועוד: הרמב"ם אינו מונה מצוה לכבוש את הארץ בספר המצוות, וגם אינו מזכיר חובה כזו כחלק ממצוה אחרת. ועוד: הטענה שלדעת הרמב"ם יהושע נצטווה לכבוש את הארץ אך אין זו מצוה לדורות, אינה מעלה או מורידה מבחינתנו כאן (ע' שורש ג); ואין שחר לטענה שהרמב"ם סבר שקיימת "מצות כיבוש" אך היא דומה ל"קדושים תהיו" (ע' שורש ד', ודוק: אילו "מצות כיבוש" באמת היתה כמו "קדושים תהיו", שיטת הרמב"ן היתה מתרוקנת מכל תוכנה).

⁴ ע' הלכות מלכים לרמב"ם, ה:ט-יב.

זאת ועוד. מפעל ההתחליות אינו מתחייב על פי התורה גם לדעת מי שידחה את שיטת הרמב"ם ויכריע כי קיימת מצוה לכבוש את הארץ בגבולות מוגדרים: גם אם קיימת מצוה כזו, ספק אם היא נוהגת לדורות.⁵ ואם היא נוהגת לדורות, ספק אם היא חלה בזמנינו.⁶ ואם היא חלה בזמנינו, ספק אם שלטון מדיני מודרני מהווה מימוש המצוה.⁷ ואם שלטון מודרני מהווה מימוש המצוה, אין להניח שמצוה זו גוברת על מצוות וערכים אחרים (כגון דמותה של החברה היהודית או פיקוח נפש).⁸ ואפילו אם מצוה זו דוחה את כל התורה כולה, סבורים חכמים רבים כי על ממשלת ישראל לחתור לטובת האומה באופן רחב גם בניגוד לדרישות ההלכה.⁹

מכאן שאימוץ השיטה לפיה תורת ישראל מחייבת את מפעל ההתחליות, כמו דחייתה, מהווה הכרעה פרשנית הטעונה צידוק תורני-ערכי. אטען שקיים צידוק מכריע לדחייה.

לב שיבת ציון הינו צדק ולא כיבוש

יתכן כי יש שמאמצים את שיטת הרמב"ם מכיוון שהיא מציעה תשתית נוחה לבניית תפישה נטורליסטית של שיבת ציון לפיה אין לחכות למשיח אלא לבנות את מדינת ישראל עכשיו. אך גם הרמב"ם מציג חזון נטורליסטי למדי של גאולת ישראל שעליו אפשר לגבש תפישה ציונית-דתית בעלת עוצמה.¹⁰

עם זאת, הרמב"ם אינו מציב את **כיבוש** הארץ בלב שיבת ציון אלא את כינונו של שלטון צדק בה: ראשית הגאולה היא קיום מצות "שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך... ושפטו את העם משפט צדק". הרמב"ם מזהה מצוה זו עם דברי הנביא ישעיהו "ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועצך כבתחילה אחרי כן יקרא לך עיר הצדק קריה נאמנה"¹¹. לדעתו, רק לאחר מכן יתמנה מלך על ישראל שאולי יתגלה כמלך המשיח.

בניגוד ל"מצות כיבוש הארץ", מצות שופטים הינה מצוה לכל הדעות. כמו כן, החיבור בינה לבין שיבת ציון אינו חידוש של הרמב"ם. התורה עצמה מסמיכה **צדק לשיבה**: "שופטים ושוטרים תתן לך (טז: יח)... צדק צדק תרדף למען תחיה וירשת את הארץ... (שם, כ). על כך אומר הספרי (פ' קמ"ד), "מלמד שמנוי הדיינים כדיי הוא להחיות את ישראל ולהושיבם על אדמתם ושלא

⁵ מגילת אסתר, ספר המצוות, על אתר.

⁶ ע' ר' ישראלי, שאול, ארץ חמדה, ירושלים: מוסד הרב קוק, כרך א', סימן א'.

⁷ ע' לדוגמא, ד"ר ברויאר, מרדכי, "אף שעל" – מצוה מן התורה?, ירושלים: עוז ושלוש, תשל"ח.

⁸ ע' ר' בזק, אמנון, "וחי בהם" – מבחן ערכים, ירושלים: מימד, תשנ"ג.

⁹ ע' לדוגמא, ר' דוד-הלוי, חיים, בחוברת המוזכרת בהע' 7.

¹⁰ כאן ובהמשך כוונתנו לפרקים האחרונים של הל' מלכים ולפירוש למשנה, סנ' א:ג.

¹¹ ישעיהו א, כו. חזון הצדק והגאולה של הרמב"ם נושא אופי אוניברסלי מובהק: ע' בתכלית החוקה האידיאלית במו"נ ב:מ, ובתכלית גרסתה היהודית של חוקה זו במו"נ ג:כז, ואז ר' בהל' מלכים יא:ד עד סוף י"ב שהמלך המשיח, המשלים את המלאכה שהחלה עם קיום מצות שופטים, אינו אלא מגשים את החוקה האידיאלית עבור האנושות כולה.

להפילם בחרב. " וכבר אמר ישעיהו, "ציון במשפט תיפדה"¹². כמו כן, ג' פעמים ביום אנו מסמיכים את ברכת קיבוץ גלויות לברכת השבת המשפט ("השיבה שופטיך כבראשונה...").

מצות שופטים אינה מינוי דיינים בלבד אלא מצוה מדינית רחבה המחייבת כינונו של שלטון צדק ("אחרי כן יקרא לך עיר הצדק"). החכמים מייחסים משמעות מדינית רחבה למצות שופטים במיוחד כאשר מדובר במצב, כמו ימינו, בו אין מלך בישראל.¹³ הרמב"ם מייחס תפקיד מדיני מרכזי לסנהדרין, אחד המוסדות המתחייבים על פי מצות שופטים, גם לצד המלך.¹⁴ הרב חיים הירשנזון (הרח"ה, 1857-1935) סבר שהגלות הארוכה הצניעה את חלקה המדיני של מצות שופטים, אך בשובינו לארצנו משמעות זו תתגלה מחדש "כי שופטים בעברית אין פירושם דיינים לבד, אך גם ראשי העם ומנהיגיו מחוקקיו ויועציו..."¹⁵ וראוי לשים לב כי המצוה היא "שופטים ושוטרים": היא כוללת כינון רשויות אכיפת שלטון החוק.¹⁶

שלטון צדק: מהו?

העמדת מצות שופטים בלב חזון שיבת ציון מחייבת התמודדות של ממש עם שאלה שהציונות הדתית מיעטה לעסוק בה: דמות המדינה על פי התורה. מבנה השלטון, צדק חברתי, מלחמה ושלום – אלו יסודות חיי העם הן במציאות והן במקורות התורה. לעניות דעתי, גיבוש חזון תורני בסוגיות אלו והתווית דרכים ליישומן הם האתגר העיקרי הניצב בפני הציונות הדתית.

על אף שהמלאכה טרם הושלמה, היו בין חכמי ישראל בדורות האחרונים שעסקו בדמותה של המדינה על פי התורה. בהקשר זה בולט מפעלו של הרח"ה (הנזכר לעיל), אשר ביקש לשרטט בקוים רחבים את דמותה של מדינה תורנית דמוקרטית, ולדעתי מן הראוי שנמשיך בדרך שהתווה.

סוגיה מרכזית בגיבוש תפישה מדינית-תורנית היא משמעותו של המונח "צדק". על מנת לברר מהי דמותו של שלטון הצדק המתחייב ממצות שופטים, אדם צריך לא רק להכיר את המקורות, אלא גם לדעת להבחין בין "צדק" לבין "עוול". יישום התורה במציאות מחייב דיון עצמאי במושג הצדק; לא בהכרח דיון מספק להציג פילוסופיה של המוסר, אבל מספק כדי שיהיה למושג "צדק" מובן של ממש עבורנו.

¹² שם א, כז.

¹³ ר' למשל את דברי האברבנאל שסבור שאין מצוה למנות מלך: שמואל א, ח: ד (הדיבור השני). אך ר' גם את דברי הר"ן שסבור שמינוי מלך הוא מצוה אך שבהעדרו הסנהדרין ממלאת את תפקידיו: דרשות הר"ן (מה' פלדמן), הדרוש ה"א, עמ' קצב.

¹⁴ ע' במטרות הסנהדרין ובסמכויותיה בהל' סנ' כד: ד-י, והל' ממרים א:ב, וספר המצוות, עשה קע"ו. יש לשים לב שמטרות סנהדרין דומות לאלו של המלך (למשל: הל' מלכים יא:ד); וכן שהרמב"ם שיבץ את כללי ההתנהגות המתבקשים ממנהיגי ישראל בפ' כ"ה של הל' סנהדרין דווקא. וע' הע' 11 לעיל.

¹⁵ שר"ת מלכי בקדש, כרך א', תשובה א', סעיף י"א.

¹⁶ ספר המצוות, שם.

יש הטוענים כי משמעותם של מושגים כגון "צדק" ו"מוסר" נגזרת מן ההלכה. אך טענה זו מהווה מעגל שוטה: גיבוש ההלכה תלוי בהפעלת שיקולים ערכיים אשר חלקם משקפים את הנחותינו לגבי משמעות הצדק.¹⁷ זו האמת במיוחד בנוגע לשאלות מדיניות אשר לגביהן ההלכה היא פחות מגובשת והקו המפריד בין שיקולים הלכתיים פורמליים לבין שיקולים ערכיים רחבים הוא מטושטש למדי.¹⁸

זאת ועוד. מי שאין לו שום דעה עצמאית אודות ההבדל בין צדק לבין עוול, מרוקן מכל משמעות עקרי אמונה כגון "ה' הוא צדיק" ו"משפטי ה' צודקים". היגדים אלה מניחים כי יש למושג "צדק" משמעות כלשהי, וכאשר מתבוננים במעשי ה' ובמצוותיו נוכח האדם לדעת כי ה' הוא צדיק ומשפטיו צודקים.¹⁹ כבר הרב סעדיה גאון הבהיר כי מי שמרוקן מושגים כגון "צדק" ו"מוסר" מכל משמעות אינו ראוי להתיחסות של ממש: "לנדון עם מי שסבור שאין משמעות עצמאית למושגים אלה]...עד שהוכרח לומר כי הרחקת השקר ואהבת האמת אינן מדרך השכל, ואינן אלא מצד הציווי והאזהרה, כך מניעת הרצח והניאוף והגניבה וכל הדומה להם. וכאשר יצא לידי דברים אלו, פטרנו מטרחו, וחדלנו לדבר עמו".²⁰

מכאן שתפישה כלשהי של צדק הינה הכרחית לגיבוש תפישה בת ימינו של השלטון הצודק המתחייב על פי מצות שופטים. כמובן, תהליך זה אינו אינדוידואלי. גיבוש התפישה צריך להתרחש במסגרת קהילה תורנית המחזיקה בערכי יסוד משותפים ואשר בוחנת את הנחותיה אודות הצדק לאור מקורות התורה המחייבים, ומפרשת את מקורות אלה על פי הנחותיה.

בשלב זה אציע הנחה לגבי שלטון צודק: **שלטון צודק פועל לטובת נתיניו ונהנה מהסכמתם.** הנחה זו אינה מחייבת צורת שלטון מסוימת והיא עומדת ביסוד שיטות מונרכיסטיות, אריסטוקרטיות ודמוקרטיות כאחת. הנחה זו גם תואמת את רוח התורה: רעיון הברית, ומוסדות כגון הסנהדרין, המלך, ובית הדין והקהל כולם מבוססים בין היתר על הסכמת הציבור ועל הצפייה שבעלי השררה יפעלו לטובת הציבור ולא לרעתם.²¹

17 ר' הלברטל, משה, מהפכות פרשניות בהתהוותן: ערכים כשיקולים פרשניים במדרשי הלכה, ירושלים: מאגנס, 1997. וכן ר' את הערותיו של נעם זהר, "על הספר מהפכות פרשניות בהתהוותן", מדעי היהדות 38 תשנ"ח, עמ' 377-381.

18 ע' לדוגמא ב"עקרונות הצדק והיושר של המשפט העברי": אלון, מנחם, המשפט העברי, ירושלים: מאגנס (מה' שלישיית) תשנ"ב, כרך א', עמ' 614 ואילך.

19 ע' שגיאה, א', וסטטמן, ד', דת ומוסר, ירושלים: ביאליק, תשנ"ג.

20 מובא בשגיאה, א', יהדות: בין דת ומוסר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1998, עמ' 76.

21 על רעיון הברית ע' וולצר, לורברבוים, זהר ולורברבוים, המסורת המדינית היהודית: סמכות (אנגלית), New Haven and London: Yale University Press, 2000, עמ' 10-6; על הסנהדרין, בית הדין והקהל: בלידשטיין, יעקב, "יחיד ורבים בהלכות צבור של ימי הביניים", עם ועדה (עורך: דניאל אלעזר), ירושלים: המרכז הירושלמי לעניני צבור ומדינה, 1991; על המלך: בלידשטיין, י', "מינוי מלך שלא על פי בית דין – גישות לא מיימוניות", סיני קבא, שבט-אדר תשנ"ח, עמ' קס"ה-קס"ח; על מטרות הקיבוץ המדיני היהודי: אלון, שם (הע' 13 לעיל).

הנחה זו לגבי שלטון צודק תקפה גם לגבי נכרים. ודוק: על אף שאני מזדהה עם שיטת הרח"ה²² לפיה התורה מחייבת שוויון מלא ללא יהודים, אין זו טענתי כאן. כאן אני טוען רק שההגדרה הכללית והמינימליסטית של צדק המוצעת כאן חלה גם על בן אדם לא יהודי. זהו הפשט של פסוקים רבים כגון "וְגַר לֹא תִזְנֶה וְלֹא תִלְחָצְנֶנּוּ כִּי גֵרִים הָיִיתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם"²³. וכן, נדמה שהלכות גר תושב מניחות תפישה רחבה הרבה יותר של צדק כלפי הלא היהודי מאשר זו שהצעתי²⁴.

איני טוען כי הנחתי אודות הצדק מתחייבת באופן הכרחי ממקורות התורה אלא רק שהיא עולה בצורות שונות ממקורות חשובים ורבים. בנוסף, אני סבור שהנחה זו תואמת אינטואיציה יסודית אודות הצדק של חלק גדול של הציבור הדתי-ציוני. דברי מכוונים לציבור זה. מי שסבור כי אין משמעות למושג "צדק", או שאין קשר בין שלטון צודק לבין טובת הנתינים והסכמתם, או שאין חובת הצדק חלה בקשר ללא יהודים, הינו כה זר לי מבחינה ערכית שאין לצפות כי נגבש חזון תורני-מדיני משותף. הנתפש בעיני כחובה עלול להיתפש בעיני כאיסור ואף כתועבה.

עבור הציבור שמייחס משמעות ל"צדק" ושמקבל את ההנחה המוצעת כאן אודות פירוש, חלק ממשמעותה של מצות שופטים כבר גלוי. גם אם טרם סיימנו לברר מהי דמות השלטון המתחייבת ממצוה זו, נוכל לדעת כי כל מדיניות אשר תהפוך את המדינה היהודית לשלטון שאינו מבוסס על טובת הנתינים והסכמתם, אלא על דיכוי וניצול, הינה מנוגדת לתורת ישראל.

השלטון בשטחים אינו צודק

משמעותו האקטואלית של מפעל ההתנחלויות היא הנצחת שלטון ישראלי על מיליוני פלסטינים אשר אינם אזרחים ישראליים. יתכן כי היו בין המצדדים בהתנחלויות ששאפו לא לשלטון שכזה אלא לקביעת גבול נוח שיחצה בינינו לבין מדינה ערבית. אך מבט חפוז על מפת ההתנחלויות ביש"ע יוכיח כי שאיפה זו סוכלה על ידי מי שכוונתם הגלויה היתה מניעת כל אפשרות של שלטון עצמי לתושבים הלא יהודים בשטחים: כ-42% מכלל קרקעות הגדה נספחו להתנחלויות. שטחים אלה אינם מרוכזים באזור אחד אלא מפוזרים כך שהם מקיפים את מרכזי האוכלוסיה הערבית ומבדילים ביניהם²⁵. ההתנחלויות יוצרות מצב בו כל תושבי השטחים חיים, דה-פקטו, תחת שלטון ישראלי.

במסגרת הדיון בשלטון הישראלי בשטחים, אין זה משנה הרבה כיצד נבין את המושגים "טובת הנתינים" או "הסכמתם". כל מי שבא במגע עם שלטון זה (אישית שירת שלוש שנים כחייל

²² ע' שר"ת מלכי בקדש, כרך א', תשובה א', סעיף יא, וכן כרך ב', תשובה ד', סוף סעיף ב. על כך ששוויון אזרחי לנכרים עולה בקנה אחד עם ההלכה, ע' גם הרצוג, יצחק, תחוקה לישראל על פי התורה, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ"ט, פרק ג'; וישראלי, שאול, "מעמד הנכרי במדינה ישראלית לאור התורה", התורה והמדינה כרכים ז-ח, תש"ו-תשי"ז.

²³ משפטים, כב:כ, ועל כך שמדובר בגר תושב ע' אבן עזרא, שם. ואין מקרא יוצא ממשוטו.

²⁴ ע' הל' מלכים לרמב"ם, ס"פ י'.

²⁵ לין, יחזקאל, גזל הקרקעות – מדיניות ההתנחלות בגדה המערבית, ירושלים: בצלם – מרכז המידע הישראלי לזכויות האדם בשטחים, 2002.

וכקצין במנהל האזרחי בעזה) יודע שאין הוא פועל לטובת התושבים הלא יהודים ואין הוא נהנה מהסכמתם בכל צורה שהיא. אדרבה, לעיתים קרובות ישראל משתמשת במשאבי יש"ע בניגוד לאינטרסים של הערבים שם, וכופה את החלטותיה עליהם (לדוגמא: הקצאת כ-42% משטחי הגדה להתנחלויות). מכאן שלא מדובר בצדק אלא בשלטון של דיכוי וניצול.

אופיו הבלתי צודק של השלטון בשטחים נגזר ממפעל ההתנחלויות. שלטון **צבאי** לא מתיימר להיות צודק כלפי נתיניו אלא מהווה פגיעה **זמנית** בהם עקב נסיבות מצדיקות כגון מלחמת הגנה. אך מפעל ההתנחלויות מחייב שלטון ישראלי **אזרחי וקבוע** אשר אין בינו לבין הגנה עצמית כלום. אם מיקומי ההתנחלויות חיוניים להגנת המדינה, ניתן להקים מחנות צבאיים במקומן. על מנת להגן על חיינו אנו רשאים לפגוע באויבינו או להרגם, אבל ברור שאי אפשר לדכא ולנצל עם במשך דורות בעילה של הגנה עצמית.

אופיו הבלתי צודק של השלטון בשטחים הינו מהותי לו ואינו תוצאה של האלימות הפלסטינית. בישראל, הסכמת התושבים לשלטון ודאגת השלטון לטובת התושבים מושגות באמצעות השיטה הייצוגית: הציבור בוחר את מנהיגיו²⁶. במסגרת צורת שלטון זו, הפיתוי של המנהיגים לנצל את כוחם לרעה על שלושה מיליון פלסטינים, שאינם משתתפים בבחירות בהן נבחרים אותם המנהיגים, הינו כה גדול עד שאדם רציונלי לא יכול לצפות כי יעמדו בפניו. הניצול בוא יבוא; וניצול גורר מרד, ומרד גורר דיכוי.

אמת, אפשר לספח התנחלות זו או אחרת, להעניק אזרחות לערבים הגרים בשטח המסופח, ולצאת ידי חובת מצות שופטים. וגם זו האמת: אם נעשה זאת לכל ההתנחלויות, נממש את מצע אש"ף במו ידינו. בינתיים אנו מרחיבים את מפעל התנחלויות בכל יש"ע באופן שמונע כל אפשרות של שלטון פלסטיני עצמי של ממש, ובכך אנו מנציחים שלטון בלתי צודק המנוגד לתורה. אסור היה להקים את ההתנחלות הראשונה עקב החשש שבסופו של דבר נגיע למצב אשר אליו הגענו.

יוצא שההכרעה הפרשנית לאמץ שיטה שנויה במחלוקת, הגורסת שמפעל ההתנחלויות הוא חובה, יוצרת סתירה בלתי ניתנת לגישור בין חובה זו לבין מצות שופטים שהיא דאורייתא לכולי עלמא ומהווה את המפתח לשיבת ציון, כפי שראינו לעיל. מצב זה מהווה צידוק תורני-ערכי מספק להכרעה פרשנית המסרבת לקדש את הכיבוש ואת הגבולות, לפחות כפי שאלה באים לידי ביטוי במפעל ההתנחלויות.

לבסוף, אין דברים אלה מניחים שההכרעה לשים קץ לעוול הקרוי מפעל ההתנחלויות תביא שלום עם הערבים. חובתנו לקיים את מצוות התורה, ביניהן מצות שופטים, אינה תלויה במגמות העולם הערבי. נמשיך במאמצנו לכונן שלטון צדק על פי התורה גם תוך כדי מלחמה באויבינו העומדים עלינו לכלותינו. אך יתכן תסריט אופטימי יותר: שההכרעה לשים קץ לעוול ולכונן שלטון צודק

²⁶ היו בין חכמי ישראל שצדדו לכתחילה בשיטה זו (כגון הר"ח ואחרים), והיו שקיבלו אותה בדיעבד (כגון ר' הרצוג בספרו הנ"ל).

בגבולות המותירים מקום גם לעם השני, כלומר, להסמיך צדק לשיבה, תגרור הכרעה דומה אצל שכנינו-אויבינו הפלסטינים.